

A050

Anas penelope

(L., 1758)

Świstun

Rząd: blaszkodziobe, rodzina: kaczkowate, podrodzina: kaczk
kaczki

Status występowania w Polsce

Gatunek skrajnie nielicznie lęgowy. W okresie przelotów miejscami dość liczny lub liczny, regularnie zimuje prawie w całym kraju.

Opis gatunku

Świstun jest nieco mniejszy od krzyżówki. Wymiary: długość ciała 48 cm, rozpiętość skrzydeł 82 cm, masa ciała samca 0,5–1,0 kg, samicy 0,4–0,9 kg. Charakteryzuje się kręłą budową ciała. Występuje wyraźny dymorfizm płciowy. Samce w szacie godowej noszonej zimą i wiosną mają jasnożółte czoło i rdzawą głowę, wierzch i boki ciała popielate, drobno prążkowane, wole i pierś brudnoróżowe, pokrywy podogonowe czarne. Na wierzchniej stronie skrzydła samca występuje duża biała plama na pokrywach oraz zielono-czarne lotki 2 rz. Samica jest ubarwiona szarobrązowo, z mniej lub bardziej rdzawymi bokami ciała. Nie ma białych plam na skrzydle, a lusterko na łotkach 2 rz. jest brunatnozielonkawe. W szacie spoczynkowej upierzenie samca jest podobne do ubarwienia samicy, ale bardziej rdzawobrązowe, z nielicznymi czarnymi i popielatymi piórami na grzbiecie. Obie płcie mają niebieskoszare, ciemno zakończony dzioby oraz przyciemnienie wokół oczu. W locie wśród innych gatunków wyróżniają się białym brzuchem. Ubarwienie młodych jest podobne do ubarwienia samicy. Samce odzywają się wysokim melodyjnym gwizdem brzmiącym jak: „fifju” lub „wiiju”, natomiast samice warkliwym „kerr”.

Możliwość pomyłki z innymi gatunkami

Samce w szatach godowych są trudne do pomylenia z innymi gatunkami kaczek. Natomiast mogą być problemy z rozróżnieniem samic, osobników młodych oraz samców w okresie spoczynkowym. Najlepszą cechą diagnostyczną jest ubarwienie wierzchu skrzydeł. Pomocny przy oznaczeniu jest także kolor dzioba.

Biologia**Tryb życia**

Świstun prowadzi dzienny tryb życia. W okresie lęgowym żyje w parach. Poza okresem lęgowym prowadzi stadny tryb życia.

Lęgi

Pary lęgowe formują się na zimowiskach. Początek składania jaj jest zależny od szerokości geograficznej terenów lęgowych i w Wielkiej Brytanii przypada na połowę kwietnia, a w Islandii na koniec maja. W polskich warunkach składanie jaj może rozpoczynać się w 1. połowie maja. Gniazdo buduje tylko samica. Umieszcza je wśród wysokich traw lub roślin zielnych, dlatego jest dobrze ukryte. Jest ono płytkie i zbudowane ze źdźbeł suchych traw z dodatkiem drobnych gałązek. Położone blisko wody, w odległości nie większej niż 250 m. Średnica gniazda wynosi 20–30 cm, a wysokość 5–7 cm.

Pełne zniesienie świstuna liczy 6–12 jaj, najczęściej 8–9. Wysadywanie rozpoczyna się po złożeniu ostatniego jajka i trwa 24–25 dni. Wysiadyje wyłącznie samica, która po złożeniu ostatniego jajka jest opuszczana przez samca. Pisklęta klują się jednocześnie. Pisklęta są zagniazdownikami właściwymi. Zaraz po wyschnięciu opuszczają gniazdo i nigdy do niego nie powracają. Opiekuje się nimi wyłącznie samica przez okres 40–45 dni. Świstun odbywa jeden lęg w roku. Ptaki młode dojrzewają płciowo w drugim roku życia.

Wędrowki

W rocznym cyklu życiowym świstuna występuje wędrowka na pierzowiska, która dotyczy głównie samców. Opuszczają one tereny lęgowe wcześniej (zwykle już pod koniec maja i w czerwcu) i udają się na tereny pierzowisk, gdzie przyłączają się do nielęgowych. Tam następuje wymiana lotek oraz upierzenia godowego na spoczynkowe. W tym czasie świstuny tracą zdolność do lotu na ok. 4 tygodnie. W Europie najważniejsze tereny pierzowisk znajdują się w Estonii, w południowej Szwecji, w Danii i Holandii.

Terminy przylotów i odlotów na zimowiska u tego gatunku zależne są od szerokości geograficznej oraz, w mniejszym stopniu, także od pogody. Zarówno wędrowka na zimowiska, jak i na tereny lęgowe odbywa się szerokim frontem. W tym okresie ptaki spotyka się nie tylko wzdłuż wybrzeży morskich, ale także na różnego typu wodach śródlądowych. Wędrowka na zimowiska ma miejsce od września do końca drugiej dekady grudnia.

Pierwsze wędrujące na lęgowiska ptaki obserwuje się niekiedy już w połowie lutego, a przelot trwa do końca 2. dekady maja.

Zimowanie

Większość populacji świstuna jest wędrowna, a tylko ptaki gniazdujące w Wielkiej Brytanii i zachodniej Norwegii są osiadłe. Pozostałe populacje zachodnioeuropejskie zimują głównie w Irlandii i Wielkiej Brytanii oraz, w mniejszej liczbie, także w basenie Morza Północnego, we Francji i na Półwyspie Iberyjskim.

Przypadki zimowania pojedynczych osobników, czy też niewielkich stad, obserwowano także w Polsce, szczególnie w jej zachodniej części.

Na zimowiska ptaki przybywają w okresie od października do listopada. Część osobników zimujących w zachodniej Europie opuszcza tereny zimowania już w połowie zimy. Natomiast ptaki z zimowisk położonych nad Morzem Czarnym i Morzem Kaspijskim odlatują na północ w okresie od połowy marca do początków kwietnia.

Pokarm

Świstun jest gatunkiem roślinozernym. Jego pokarm składa się głównie z liści, łądy, kłączy, bulw oraz czasami także nasion. Żeruje na lądzie, a czasami także na wodzie, zbierając pokarm pływający po jej powierzchni. Bardzo rzadko pobiera pożywienie znajdujące się w głębszych warstwach wody.

Występowanie

Siedlisko

W okresie lęgowym koncentruje się w strefie borealnej i subarktycznej. Spotykany również na lęgach na obszarach o klimacie umiarkowanym oraz w strefie stepu. Preferuje płytkie, rozległe zbiorniki wody słodkiej, najchętniej mezo-troficzne. Lubi zbiorniki z szeroką strefą roślinności wodnej

zanurzonej i pływającej, bez gęstych szuwarów. Unika zbiorników oligotroficznych i silnie zeutrofizowanych. Nie zasiedla terenów położonych w górach oraz w otoczeniu lasów. W okresie zimowania występuje na nadbrzeżnych obszarach mórz, gdzie wody są płytkie, dobrze osłonięte od wiatrów i okresowo, podczas odpływów, odsłaniają się rozległe obszary muliste lub piaszczyste. Innym zajmowanym w tym okresie siedliskiem są także wody słodkie, słonawe ujścia rzek oraz rozległe obszary trawiaste.

Siedliska z załącznika I Dyrektywy Siedliskowej, które mogą być istotne dla gatunku

1130 Ujścia rzek (estuarium)

1150 Zalewy i jeziora przy morskich (laguny)

1330 Solniska nadmorskie (*Glauco-Puccinellietalia* część – zbiorowiska nadmorskie)

3150 Starorzeczka i naturalne eutroficzne zbiorniki wodne ze zbiorowiskami z *Nymphaeion*, *Potamion*

3270 Zalewane muliste brzozy rzek

Rozmieszczenie geograficzne

Świstun występuje na rozległym, zwartym obszarze północnej Palearktyki, od Islandii na zachodzie, poprzez Szwecję, Półwysep Skandynawski, północną Rosję, większość obszaru Syberii, aż po Sachalin i wybrzeża Morza Beringa i Morza Ochockiego na wschodzie; na południu zasięg gatunku obejmuje zachodni Kazachstan i północno-zachodnią Mongolię. Poza zwartym zasięgiem izolowane stanowiska tego gatunku można spotkać w Niemczech, Polsce oraz na Łotwie. Nie wyróżniono podgatunków. Poza osiadłymi populacjami, zasiedlającymi Wielką Brytanię i zachodnią Norwegię, ptaki z pozostałych lęgów zimują na południe od nich. I tak: ptaki skandynawskie i rosyjskie, gniazdujące na zachód od Jeniseju, zimują w południowo-zachodniej Europie, zwłaszcza w Niemczech, Holandii, Wielkiej Brytanii, Irlandii, Francji i na Półwyspie Iberyjskim. Ptaki, które gniazdują w centralnej i zachodniej Syberii, zimują nad Morzem Czarnym, Morzem Kaspijskim oraz na wschodnich i północnych wybrzeżach Morza Śródziemnego, a w szczególności w Turcji, Grecji, północnych Włoszech i południowej Francji. Populacje wschodniosyberyjskie zimują w północnych Indiach, południowych Chinach, w południowej Japonii i północnych Filipinach.

Rozmieszczenie w Polsce

Stałym obszarem lęgowym świstuna w Polsce jest Kotlina Biebrzańska wraz z przylegającym do niej od południa odcinkiem doliny Narwi. Prawdopodobnie także stawy rybne w Siemieniu na Lubelszczyźnie, przynajmniej w latach 90., były stałym lęgowiskiem tego gatunku. Pozostałe stwierdzenia lęgów pochodzące z ostatnich lat z doliny Baryczy oraz z jez. Drużno miały charakter efemeryczny.

W okresie wędrowek świstuny spotyka się w Polsce w dolinach rzek, na niektórych śródlądowych zbiornikach wod-

nych oraz przy ujściach Warty i Wisły, a szczególnie wiosną duże koncentracje wędrujących świstunów można spotkać na rozlewiskach nizinnych rzek, np. Biebrzy czy Narwi.

Status ochronny

Ochrona gatunkowa w Polsce: gatunek objęty ochroną ścisłą (Dz U z 2004 r. Nr 220, poz. 2237)

Polska czerwona księga zwierząt (2001): CR gatunek skrajnie zagrożony wyginięciem

Status zagrożenia w Europie: S gatunek niezagrożony, którego status ochronny jest prawdopodobnie odpowiedni

BirdLife International: SPEC -

Dyrektywa Ptasia: Art. 4.2, załącznik II

Konwencja Berneńska: załącznik III

Konwencja Bońska: załącznik II

Porozumienie AEWA

Występowanie gatunku na obszarach chronionych

W ostatnim czasie lęgi świstuna stwierdzono na terenie Biebrzańskiego PN, Łomżyńskiego PK Doliny Narwi oraz w PK Dolina Baryczy.

Rozwój i stan populacji

Europejska lęgowa populacja świstuna oceniana jest na 260 000–350 000 p. Najliczniej, poza Rosją (170 000–230 000 p.), gniazduje on w Finlandii (60 000–80 000 p.) i Szwecji (20 000–30 000 p.), a następnie na Islandii (4000–6000 p.) i w Norwegii (3000–6000 p.). W pozostałych państwach świstun gniazduje w niewielkiej liczbie.

Liczba ptaków zimujących w północno-zachodniej Europie oceniana jest na około 1 500 000 os., natomiast zimujących nad Morzem Czarnym i w basenie Morza Śródziemnego na 300 000 os. Z obu tych zimowisk korzystają ptaki gniazdujące w Europie i zachodniej Syberii.

W XIX i na początku XX w. na obecnych ziemiach polskich świstun gnieździł się znacznie częściej i w większej liczbie par. Z tego okresu znane są liczne przypadki lęgów z terenu Śląska, Pomorza oraz Mazur. Obecnie, w porównaniu z początkiem XX w., obserwujemy raczej regres liczebny gatunku i opuszczanie dawnych stanowisk, mimo że w centrum jego arealu obserwuje się stabilizację, a nawet niewielki wzrost liczebności. Należy jednak pamiętać, że tereny lęgowe świstuna w Polsce leżą dość daleko poza zwartym jego zasięgiem i zarówno dziś, jak i wcześniej nie miały większego znaczenia dla jego światowej populacji. Obecna liczebność świstuna w Polsce nie przekracza 10 p. lęgowych.

W okresie wędrówek, zwłaszcza przy sprzyjającym poziomie wiosennego nawodnienia dolin rzecznych, można lokalnie spotkać w Polsce wielotysięczne stada świstunów.

Obserwowane wiosną 1992 r. w południowym basenie Biebrzy stada świstunów łącznie przekraczały 16 000 ptaków, a największe zwarte stado liczyło ponad 5500 os.; na rozlewiskach Narwi na terenie łomżyńskiego PK Doliny Narwi stada świstunów łącznie liczyły do 3250 os.; przy ujściu Warty gromadzi się do 7000 ptaków, na jez. Dąbie pod Szczecinem – do 5000 ptaków; na Zalewie Wiślanym do 2300, a na Zat. Gdańskiej do 2100 ptaków. Ponadto w latach 90. znaczące koncentracje wędrujących świstunów zanotowano w Polsce w następujących ostojach ptaków: Bagienna Dolina Drwęcy, Pradolina Warszawsko-Berlińska, Zbiornik Jeziorsko, Ostoja Słowińska, Ujście Wisły, Jezioro Drużno, Jezioro Karas i Dolina Środkowej Warty.

Zagrożenia

Gatunkowi zagraża w Polsce:

- utrata siedlisk lęgowych w wyniku zmian reżimu hydrologicznego rzek, zmieniających częstość i długość zalewów w dolinach rzecznych;
- utrata siedlisk w wyniku zmniejszania się powierzchni ekstensywnie użytkowanych łąk i pastwisk w dolinach rzecznych na rzecz pól uprawnych. Część przesuszonych, otwartych łąk została porzucona przez użytkowników z powodów ekonomicznych i podlega zarastaniu wysoką roślinnością w wyniku sukcesji;
- utrata siedlisk w wyniku osuszania torfowisk i niecek jeziornych;
- presja ze strony drapieżników, szczególnie niepokojący jest wzrost liczebności norki amerykańskiej. Choć wpływ tego czynnika nie został dotychczas w sposób wiarygodny określony, w najbliższym czasie może okazać się kluczowy dla funkcjonowania populacji omawianego gatunku, jak i wielu innych gatunków budujących gniazda na ziemi;
- wzmożona turystyka (również kwalifikowana turystyka ekologiczna) oraz nadmierny i niekontrolowany rozwój infrastruktury w sąsiedztwie lęgów gatunku (dotyczy części jezior).

Dla uniknięcia nieporozumień wynikających z możliwości odmiennego rozumienia zapisów powyższego tekstu przez osoby należące do różnych grup zawodowych, należy go interpretować w duchu zapisów zamieszczonych w części wstępnej Poradnika (str. 19).

Propozycje odnośnie do zarządzania

Należy:

- poważnie ograniczyć plany zabudowy hydrotechnicznej dolin rzecznych i plany przekształceń reżimu hydrologicznego rzek;
- w uzasadnionych przyrodniczo przypadkach wprowadzić korektę instrukcji gospodarowania wodą na zbiornikach już istniejących, tak by w dolinie rzeki po-

- niżej piętrzenia utrzymane zostały okresowe zalewy wiosenne;
- użytkować doliny rzeczne zgodnie z dotychczasową ewidencją gruntów;
- w dolinach rzek utrzymać wysoki poziom wód gruntowych, zachować okresowo wypełnione wodą obniżenia i starorzecza;
- wykluczyć osuszanie torfowisk i niecek jeziornych na obszarach pozadolinnych;
- na polderach zastąpić przepompownie odwadniające przepompowniami odwadniająco-nawadniającymi (dotyczy niektórych rzek niżowych, a szczególnie Warty Środkowej);
- ograniczyć pewne formy antropopresji (turystyka i rekreacja) na obszary łąkowe oraz na obszary przyjeziorne i przyzalewowe;
- protegować ekstensywne rolnictwo, zwłaszcza użytkowanie łąk i pastwisk; wprowadzić ekstensywne użytkowanie łąk i pastwisk również na łęgowskich objętych ochroną przestrzenną (parki narodowe, parki krajobrazowe, rezerваты przyrody); podejmować karczowanie roślinności krzewiastej i drzewiastej na obszarach łąkowych.

Dla uniknięcia nieporozumień wynikających z możliwości odmiennego rozumienia zapisów powyższego tekstu przez osoby należące do różnych grup zawodowych, należy go interpretować w duchu zapisów zamieszczonych w części wstępnej Poradnika (str. 20).

Propozycje badań

Należy zbadać:

- rozmieszczenie stanowisk i liczebność populacji łęgowej;
- wybiórczość siedliskową;
- sukces łęgowy;
- rozmieszczenie zimowisk i tras przelotu populacji łęgowej;
- skuteczność czynnej ochrony gatunku.

Monitoring

- coroczna ocena liczebności populacji łęgowej w miejscach jej najliczniejszego występowania. Liczenie ptaków winno odbywać się na stałych, reprezentatywnych powierzchniach krajobrazowych, rzędu kilku km². Metodyka do opracowania;

- ocena trendów liczebności populacji wędrującej przez Polskę. Metodyka do opracowania;
- rejestracja krajowych pierzowisk. Ocena trendów populacji pierzającej się w Polsce. Metodyka do opracowania.

Bibliografia

- BAUER H. G., BERTHOLD P. 1996. Die Brutvögel Mitteleuropas: Bestand und Gefährdung. Wiesbaden, 715 s.
- BAZA DANYCH OSO – NATURA 2000. Zakład Ornitologii PAN. BAZA DANYCH POLSKIEGO ATLASU ORNITOLOGICZNEGO. Zakład Ornitologii PAN.
- BIRDLIFE INTERNATIONAL/EUROPEAN BIRD CENSUS COUNCIL. 2000. European bird populations: estimates and trends. BirdLife Conservation Series No. 10. Cambridge, 160 s.
- BUCZEK T., JASZCZ Z., BUCZEK A. 1997. Dokumentacja przyrodnicza zespołu przyrodniczo-krajobrazowego „Stawy Siemieńskie”. Msc. Lublin.
- CRAMP S., SIMMONS K. E. L. (red.) 1983. Handbook of the Birds of Europe, the Middle East and North Africa. The Birds of the Western Palearctic. Vol. 1. Ostrich to Ducks. Oxford, 722 s.
- JAKUBIEC Z., STAWARCZYK T. 2001. *Anas penelope* (Linne, 1758) – Świstun. W: Głowciński Z. (red.) Polska czerwona księga zwierząt. Kręgowce. Warszawa, s. 121–123.
- GÓRSKI A., NOWAKOWSKI J. 1998. Podlasie. W: Krogulec J. (red.) Ptaki łąk i mokradeł Polski. Warszawa, s. 169–193.
- HAGEMEIJER W. J. M., BLAIR M. J. (red.) 1997. The EBCC Atlas of European Breeding Birds: Their Distribution and Abundance. London, 903 s.
- MADGE S., BURN H. 1988. Wildfowl. An identification guide to the ducks, geese and swans of the world. London, 298 s.
- NOWAKOWSKI J. J. 2001. Rola doliny Biebrzy dla awifauny: 1. Wiosenne zgrupowania ptaków wodno-błotnych w południowym basenie Biebrzy. *Drozdowskie Zeszyty Przyrodnicze*, 1: 23–54.
- TOMIAŁOJĆ L. 1990. Ptaki Polski; rozmieszczenie i liczebność. Warszawa, 462 s.
- TOMIAŁOJĆ L., STAWARCZYK T. 2003. Awifauna Polski. Rozmieszczenie, liczebność i zmiany. Wrocław, 870 s.
- TUCKER G. M., HEATH M. F. 1994. Birds in Europe: Their Conservation Status. Cambridge U.K., 600 s.
- WETLANDS INTERNATIONAL. 2002. Waterbird Population Estimates – Third Edition. Wageningen, The Netherlands, 226 s.

Andrzej Górski, Jacek J. Nowakowski